

ՕՐԲԵԼՅԱՆ ԵՎ ՊՈՌՇՅԱՆ ԻՃԽԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔԸ
ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Օրբելյան, Պորշյան, իշխանական հանդերձանք, պատկերաբան-
դակ, մանրանկար, հորինվածք, գլխանոցի հարդարանք, վեր-
նահագուստ:

Մուտք

Մյուսաց աշխարհի Վայոց ձոր գավառը 13-րդ դ. առաջին կեսից կառավա-
րում էին Օրբելյան և Պորշյան իշխանները, որոնց գործունեությունը նշանավոր-
վել է ոչ միայն երկրի ռազմաքաղաքական հաջողություններով, այլև շինարա-
րական աշխատանքներով: Նրանց հովանավորությամբ կառուցվեցին կամ նոր
հուշարձաններով համալրվեցին այնպիսի համալիրներ, ինչպիսիք են Նորա-
վանքն ու Արատեսի վանքը, Եղեգիսի եկեղեցիներն ու Օրբելյանների իշխանա-
կան պալատը, Թանահատի Ս. Ստեփանոսը, Սպիտակավոր Ս. Աստվածածինը և
այլն: Օրբելյան և Պորշյան իշխանների հովանու ներքո էր գտնվում նաև միջնա-
դարյան հայտնի գիտամշակութային կենտրոն Գլաձորի համալսարանը, որի
բեղմնավոր գործունեության արգասիքները հայ միջնադարյան մշակույթի
պատկառելի էջերն են:

Սույն հոդվածում անդրադառնալու ենք վերոնշյալ հուշարձանների որմե-
րին պահպանված Պորշյան և Օրբելյան իշխանների պատկերաբանդակներին, ի
մասնավորի՝ նրանց հանդերձանքին՝ զուգակցված արվեստի այլ ստեղծագոր-
ծությունների հետ: Այդ պատկերաբանդակները, թեև մասամբ վնասված ու հող-
մահարված են, այնուամենայնիվ, մեզ թույլ են տալիս ընդհանուր պատկերա-
ցում կազմելու տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ իշխանական հանդերձանքի
մասին, մի երևույթ, որը տակավին հանգամանորեն չի ուսումնասիրվել:

* ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, կրտսեր գիտաշխատող,
ashkhen.arvestaban@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 10 մայիսի, 2024, հոդվածը
գրախոսելու օրը՝ 21 մայիսի 2024:

Նախ նկատենք, որ Օրբելյան և Պոռոշյան իշխանական տների գործունեության ժամանակաշրջանը մասամբ համընկնում է մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից հետո ստեղծված Իլխանության գոյության հետ (1256-1335), որն անխուսափելիորեն իր ազդեցությունն ունեցավ երկրի թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ մշակութային կյանքի ու մտածողության վրա:

1206 թ. սկզբնավորված մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ու նվաճումների հետևանքով ստեղծվեց հավասարը չունեցող մի հսկայածավալ տերություն, որը 13-րդ դ. 30-40-ական թթ. ընթացքում իր տիրապետությունը հաստատեց նաև Հայաստանում ու Վրաստանում¹: Հարկ է նշել, որ հայ իշխանների զգալի մասն ընդունելով մոնղոլների գերիշխանությունը և իրենց զինվորներով մասնակցելով նրանց արշավանքներին, պահպանեցին իրենց իշխանությունը և նրանց ենթակա տարածքները համեմատաբար բարվոք վիճակում մնացին:

Այդ պայմաններում մասնակի փոփոխություն կրեց նաև հայկական ազգային հանդերձանքը, որի արդյունքում այն համալրվեց թաթարական տարազի տարրերով: Դեռևս նախորդ դարասկզբին այս երևույթին համագամանորեն անդրադարձել է Մխիթարյան միաբան Հ. Վարդան վրդ. Հացունին²: Հայկական ազգային հագուստին նվիրված հաջորդ ուսումնասիրությունն ազգագրագետ Առաքել Պատրիկյինն է, որը Վ. Հացունու աշխատության հիմամբ կազմել է իր ուսումնասիրությունը³՝ այն համալրելով հեղինակային գծապատկերներով և վրձնանկարներով՝ վերցված հայ մանրանկարչական ու քանդակային արվեստից:

Հիշյալ աշխատության մեջ Ա. Պատրիկյր մի շարք մանրանկար և քանդակային պատկերների միջոցով ևս մատնանշում է հայկական տարազ մուտք գործած թաթարական հանդերձանքի տարրերը: Ընդունելով նախորդ ուսումնասիրողների տեսակետը՝ մենք փորձելու ենք իշխանական հանդերձանքում մշակութային փոխազդեցությունները նշելուց զատ, հնարավորինս ներկայացնել նաև Օրբելյան և Պոռոշյան իշխանների հագուստների առանձին մանրամասները, գտնել համապատասխան գույաներն արվեստի այլ բնագավառներում և ձևակերպել դրանց բնութագրական պատկերը:

¹ Հայոց պատմություն, հ. II, Միջին դարեր (IV դարի կես - XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ (IX դարի կես - XVII դարի առաջին կես), խմբ.՝ Ա. Ծահնագարյան և ուրիշներ, Երևան, 2014, էջ 272-297:

² Վ. Հացունի, Պատմություն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1924, էջ 212-230:

³ Ա. Պատրիկյ, Հայկական տարազ. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1967, էջ 28-29, տախտակ 23: Ա. Պատրիկյ, Հայկական տարազ. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, երկրորդ հրատարակություն, Երևան, 1983, էջ 64-65, տախտակ 25:

Բուրթել և Բուղտա Օրբեյանների մանրանկար պատկերը

Մանրանկարը (նկ. 1)* տեղ է գտել Եղեգիսի 1306 թ. Ավետարանում (ՄՄ 10525, 140գ)⁴: Այս ձեռագիրը ունի Դանիելի պատվերով գրել և նկարազարդել է Սարգիս կրոնավորը, որի հիշատակարանում, իբրև Սյունյաց նահանգի այդ ժամանակի իշխանաց իշխաններ, հիշատակվում են նաև Բուղտա և Բուրթել Օրբեյանները. «ի մայրաքաղաքիս Եղեգիս, ընդ հովանեաւ.... եւ իշխանութեան այսմ նահանգի իշխանաց իշխանի, բարեպաշտ եւ ամենաւրինեայն Բուրթելին եւ Բուղտային, որոցք քրիստոսասէր և փառազարդ իշխանաց իշխանի Էլիկումի....»⁵: Արվեստաբան Ս. Տեր-Ներսեսյանն իրավացիորեն կարծում է, որ այստեղ պատկերված են Բուղտա և Բուրթել իշխանները⁶: Նշենք, որ ուսումնասիրողների կարծիքով այս ձեռագրի նկարազարդումների մեծ մասի հեղինակը Սարգիսն է, իսկ մի քանի պատկեր, որոնց թվում է նաև մեզ հետաքրքրող մանրանկարը, մեկ այլ նկարչի գործ է, որի անունը հայտնի չէ⁷:

Բուղտա և Բուրթել Օրբեյաններին ներկայացնող մանրանկարը բացառիկ է տվյալ ժամանակաշրջանի իշխանական հանդերձանքի մանրամասները պատկերելու տեսանկյունից: Այստեղ արտացոլված են արևելյան մշակույթի տարրերը, որոնք առավել նկատելի են իշխանների կերպարային մշակումներում՝ ընդգծված արևելյան դիմագծեր, թաթարական լայնեզր գլխարկներ և այլն⁸: Նմանատիպ գլխարկները միակը չեն հայկական միջավայրում, այդպիսին է, օրինակ, Էաշի Պոռչյանի գլխարկը «Խոտակերաց Ս. Նշան» մասնատուխին: Սակայն, ի տարբերություն թաթարական գլխարկների, որոնք ավարտվում էին զնդիկավոր կամ փնջաձև հավելումներով, բերված օրինակներում դրանք չունեն նման հարդարատարրեր:

* Այս և նկարներ 3, 4, 5, 6, 8, 9, 14, 17, 19, 21 տե՛ս ներդիրում:

⁴ Այս ձեռագրի մասին տե՛ս **S. Der-Nersessian**, «L'Évangile, du Matenadaran N 10525 de l'an 1306 contribution a l'Étude de la miniature en Siwnik au XIV^e siècle», *REArm.*, tome XVI, 1982, pp. 327-343. **Բ. Զուլգադյան**, «Հայերեն ձեռագրեր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում», *XIII-XVII դդ.*, 1977, էջ 229-227. **Գ. Գևորգյան**, «Հայոց ձորեն ձեռագրերում նկարազարդող այլ մանրամասներ, կանդապանմանք միայն իշխանների պատկերներին»:

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ. Դ. Մասն Ա (1306-1325 թթ.), կազմողներ՝ **Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան**, Երևան, 2018, էջ 107:

⁶ **S. Der-Nersessian**, նշվ. աղբ., էջ 329-330, տե՛ս նաև **Ա. Գևորգյան**, *Հայոց ձորի և Որոտանի*

մանրանկարությունը XIII-XVII դդ., էջ 92:

⁸ **Р. Мухамедова**, *Татарская народная одежда, Казань*, 1997, с. 109, рис. 79; **P. Lesley Baker**, *A History of Islamic Court Dress in the Middle East*, London, 1987, p. 463.



Նկ. 2. Պարսկական պատկերազարդ խեցեղենի օրինակ,
13-րդ դ., Ադեմների ընտանեկան հավաքածու

Թեև Բուդտա և Բուդթեղ իշխանների գլխարկները ձևով մոնղոլական են, նույնը չենք կարող ասել զարդարուն պատմունանների վերաբերյալ, քանի որ ամբողջովին ոլորուն զարդերով պատված վերնահագուստները տարածված են հատկապես պարսկական խեցեղեն օրինակներում, որոնցում կրկին նկատելի են արևելյան ակունքները⁹ (նկ. 2): Նշենք, որ մոնղոլներին ներկայացնող պարսկական մանրանկարներում ևս հանդիպում են ամբողջովին զարդատարերով պատված վերնահագուստներ, սակայն դրանք հիմնականում կազմված են ծաղկային կամ երկրաչափական մանր զարդերից:

13-րդ դ. Իրանը ևս նվաճեցին մոնղոլ-թաթարները, և այս ժամանակաշրջանին վերագրվող պարսկական ձեռագրարվեստում կերպարները հիմնական-

⁹ O. Watson, *Persian Lustre Ware*, London, 1985, pp. 88-89.

նում մոնղոլական են, իսկ հանդերձանքը և այլ մանրամասներ առավել բնորոշ են չինական արվեստին¹⁰։ Պատճառն այն է, որ երբ մոնղոլները շարժվեցին դեպի արևմուտք և հիմնեցին մոնղոլական խանությունը (իլխանությունը), նրանք իրենց հետ բերեցին նաև չինական և արևելյան արժեքավոր իրեր, որոնք իրանական արվեստում նպաստեցին գեղարվեստական նոր հայացքների ձևավորմանը։ Նշված իրերից առաջնայինը մետաքսե գործվածքներն ու ոսկեթել ասեղնագործ հագուստներն էին, որոնք նրանց համար սոցիալական կարգավիճակի և հարստության խորհրդանիշ էին։ Ի վերջո, այս սովորույթը յուրացվեց իրանական աշխարհի կողմից, ինչն արտահայտվել է նաև 14-րդ դ. իրանական մանրանկարչության մեջ¹¹։

Կարծում ենք, որ Բուղտա և Բույթել Օրբեյանների վերնահագուստների զարդաձևերն առավելապես աղերսվում են չինական արվեստի հետ և ներկայացված են արևելյան մշակույթին բնորոշ կերպավորմամբ, ինչը նկատելի է թե՛ նրանց դիմագծերում և թե՛ ընդհանուր հանդերձանքում։ Հյուսածո (կամ զալարվող) զարդերով են հարդարված նաև «Խծկոնքի Ավետարանի» պատվիրատուների՝ Բռնավորի և Տղատիկնոջ վերնահագուստները (1236 թ., ծաղկոյ՝ Իգնատիոս, Նոր Զուղա, ձեռ. 36, էջ 124բ), որտեղ Բռնավորի վերնահագուստը կրկնում է Բուղտա և Բույթել Օրբեյանների հանդերձանքի միևնույն հարդարանքը։ Ավելին, ձեռագրի հիշատակարանում տեղեկություն կա նաև 1236 թ., մոնղոլների կողմից Անիի գրնալման մասին¹²։ «Եւ արդ, գրեցաւ սայ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի, յորում ամի առաւ մայրաքաղաքն Անի, արենգութիւն կորուստն անթիւ հոգւոց։ Ո՞ր բերան կամ լեզու կարէ պատմել զանողորմիցն ողորմնն ի յանաւրէն թաթարէն, ի թուխ ՈԶԵ (1236)»¹³։

Էաչի Պոռչանի դրվագապատկերը «Խոտակերաց Ս. Նշան» մասնատուփին

Սույն պատկերը (նկ. 3) լավագույնս արտահայտում է մոնղոլ-թաթարական տիրապետությամբ պայմանավորված մշակութային փոխազդեցությունները։ Մասնատուփի ստորին կենտրոնական հատվածում՝ շրջանակի մեջ, Էաչի Պոռչ-

¹⁰ **M. Dimand**, A Picture Book the Metropolitan Museum of Art, Persian Miniatures, New York, 1940, p. 5.

¹¹ **Y. Kadoi**, “Islamic Art at the Crossroads: Iran and China under the Mongols,” *Hadeeth ad-Dar*, 2011, vol. 34, p. 20; **V. Loukonine, A. Ivanov**, *Persian Miniatures*, New York, 2010, p. 120.

¹² **Կ. Մաթևոսյան**, Անի և անեցիները, Երևան, 2021, էջ 334։

¹³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար, կազմեց՝ **Ա. Մաթևոսյան**, Երևան, 1984, էջ 193։

յանը ներկայացված է «աղոթողի» դիրքով՝ ձեռքերը վեր պարզած, իսկ հանդերձանքը հիշեցնում է ժամանակի մոնղոլական արքայական հանդերձանքը¹⁴:

Էաչի Պոռոշյանի հանդերձանքն առանցքային նշանակություն ունի մեր ուսումնասիրության համար, քանի որ այս դրվագապատկերում նկատելի են վերնահագուստի հարդարանքի մանրամասները: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս գուգահեռներ գտնել նաև հայ մանրանկարչական արվեստում, որի շնորհիվ կկարողանանք ամբողջական պատկերացում կազմել Օրբելյան և Պոռոշյան իշխաններին ներկայացնող պատկերաքանդակների և նրանց իշխանական պարեգոտների մշակումների մասին:

«Խոտակերաց Ս. Նշան» մասնատուփին առաջինն անդրադարձել է Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը, որն ընդհանրություններ է տեսնում Էաչի Պոռոշյանի պատկերի և Նորավանքում Բուրթել իշխանի, Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցում՝ Ամիր Հասանի գլխարկների հետ՝ նշելով դրանց թաթարական ծագումը¹⁵: Նրա տեսակետը զարգացրել է Վ. Հացունին¹⁶, այնուհետև՝ Հ. Տեր-Ղևոնդյանը¹⁷: Վերջինս, Էաչի Պոռոշյանի հանդերձանքը նկարագրելիս, նշում է, որ. «Նրա հագուստները հարթ են, զարդանկարներով, առանց զոտու, սակայն ձախուռից աջ թևատակը ձգվում է մի կամար, որը հսկանաբար մետաղակերտ է»¹⁸: Մեզ հետաքրքրող դրվագապատկերի և ժամանակամերձ այլ որմնանկարներում հանդիպող համանման վերնահագուստների¹⁹, ինչպես նաև մոնղոլներին ներկայացնող պարսկական ձեռագրերի մանրանկարների²⁰ համեմատական քննությունը պարզում է, որ Էաչի Պոռոշյանի իշխանական զարդարուն պարեգոտն ունի առաջամասի երկմաս ձևվածք, ուստի, մեր կարծիքով, թվացյալ մետաղակերտ կամարն ընդամենը օձիքը երիզող ժապավեն է:

Հարկ է ուշադրություն դարձնել նաև Էաչի Պոռոշյանի վերնահագուստի առաջամասի ձախից աջ ամրացման ուղղությանը, ինչը ևս բնորոշ է թաթարական հագուստին: Ինչպես հայտնի է, նրանք սովորաբար իրենց վերնահագուստի

¹⁴ P. Lesley Baker, *A History of Islamic Court Dress in the Middle East*, New York, 2018, p. 106, պատկերում հանդես է գալիս, 1912, թիվ 3, էջ 6: Տե՛ս նաև Գ. Հովսեփյան, *Ենթարկական կամ Պոռոշյանը հայոց պատմության մեջ, պատմագիտական ուսումնասիրություն*, մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 186-200:

¹⁶ Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 217:

¹⁷ Հ. Տեր-Ղևոնդյան, «Հայկական արձաթագործության արվեստի գոհարը», *Էջմիածին*, 1964, թիվ 21, 8-9, էջ 31: Н. Степанян, *Декоративное искусство средневековой Армении*,

¹⁸ *Ենթարկական*, 1978, թիվ 4, տեղով:

¹⁹ Հմմտ. Սիսակյանի Սպիտակավոր վանքի որմնանկարները, Հաղբատի վանքի Ս. Նշան եկեղեցու որմնանկարը և այլն:

²⁰ P. Lesley Baker, *A History of Islamic Court Dress in the Middle East*, London, 2018, p. 463, pic. 23.

առաջամասի ձախ մասը բերում էին դեպի աջ և կոճակների կամ ժապավենների օգնությամբ ամրացնում աջ կողմում: Վերնահագուստն ամրացնելու ձախից աջ ուղղությունը թաթարների մոտ համարվում էր էթնիկ պատկանելության ցուցիչ, որով նրանք տարբերվում էին թուրքերից²¹: Թուրքական վերնահագուստը ևս ուներ նույն ձևվածքը, սակայն, ի տարբերություն թաթարականի, ամրացվում էր ձախ կողմում²²:

Ուշագրավ է նաև Էաշի Պոռշյանի վերնահագուստի ուսերի և առաջամասի շքեղ հարդարանքը, որը թե՛ իր տեղադրությամբ և թե՛ զարդատարրերի բնույթով գրեթե նույնությամբ կրկնում է մոնղոլ առաջնորդների վերնահագուստների զարդաձևերը²³ (նկ. 4): Բերված առանձնահատկությունները կրկին ապացուցում են, որ մոնղոլ-թաթարական արշավանքները խթանեցին նվաճված երկրների միջև մշակութային ակտիվ փոխազդեցությունները²⁴: Վերոնշյալի վառ օրինակներից է նաև վրաց Չաղեի իշխաններին ներկայացնող որմնանկարը (13-րդ դ.), որը գտնվում է Սափարայի վանքում (10-րդ դ., Ախալցխա)²⁵ (նկ. 5): Այդտեղ ներկայացված Բեկա և Սարգիս 2-րդ Չաղեիների վերնահագուստները թե՛ իրենց ձևվածքով, թե՛ ուսերն ու առաջամասն ընդգրկող շքեղ հարդարանքով և թե՛ գլխարկների տեսքով ընդհանրական են Էաշի Պոռշյանի հանդերձանքի հետ: Շարքը համալրում է նաև Հաղբատի փանքի Ս. Նշան եկեղեցու հարավային պատի որմնամույթին տեղ գտած Սադուն Արծրունու որդու՝ Խոսթուրխուայի որմնանկարը²⁶ (նկ. 6), որում նա ներկայացված է վերը քննարկված հանդերձանքով՝ այն տարբերությամբ, որ այստեղ բացակայում է տեղայնացված շքեղ հարդարանքը, սակայն ինչպես Էաշի Պոռշյանի, այնպես էլ Խոսթուրխուայի իշխանական պարեգոտը պատված է մանր զարդատարրերով:

Մանր զարդատարրերով հարդարված գործվածքների և վերնահագուստների տարբերակներ հանդիպում են նաև Սարգիս Պիժակի ծաղկած ձեռագրե-

²¹ W. Cho, J. Yi, J. Kim, “The Dress of the Mongol Empire: Genealogy and Diaspora of the Terlig,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 2015, vol. 68 (3), p. 276.

²² W. Rockill, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-55 as Narrated by Himself, with Two Accounts of the Earlier Journey of John of Pian de Carpine*, London, 1900, p. 73.

²³ Այդօրինակ վերնահագուստներ կարելի է տեսնել «Մոնղոլների պատմություն» պարսկական

ձեռագրի նկարազարդումներում (ձեռ. թիվ 1113, 15-րդ դ., Փարիզի ազգային գրադարան):

²⁴ Ա. Պատրիկ, Հայկական տարագ, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, ուսումնասիրությունը և նկարները **Առաքել Պատրիկի**, երկրորդ հրատարակություն, Երևան, 1983, էջ 11:

²⁵ А. Преображенский, *Ктиторские портреты средневековой Руси. XI — начало XVI века*, Москва, 2010, с. 25.

²⁶ Շաղապատի փանքի զարդատարրերից հայտնի էր զարդապատկերների շարքը, որն ամրացված էր զարդապատկերների վրա: Շաղապատի փանքի զարդատարրերից հայտնի էր զարդապատկերների շարքը, որն ամրացված էր զարդապատկերների վրա: Շաղապատի փանքի զարդատարրերից հայտնի էր զարդապատկերների շարքը, որն ամրացված էր զարդապատկերների վրա:

րում, հատկապես «Արքունական Ավետարանի» նկարազարդումներում (1336 թ., ՄՄ 5786): Սակայն, այստեղ հիմնական զարդատարրը կազմված է մի կետի շուրջ բոլորված կետանախշերից²⁷: Այդպիսիք հայտնի են նաև Սպահանում նկարազարդված ձեռագրերից, օրինակ՝ Կիրակոս Թավրիզեցու 1330 թ. Ավետարանում մոգ թագավորները ներկայացված են մանր զարդատարրերով պատված վերնահագուստներով²⁸:

Վերնահագուստն ամբողջությամբ ընդգրկող մանր զարդատարրերը տարածված էին մոնղոլ առաջնորդների վերնահագուստների տարբերակներում և հաճախ հանդես էին գալիս ուսերն ու առաջամասն ընդգրկող հարդարանքի հետ միաժամանակ կամ առանձին: Սակայն, ի տարբերություն բերված հայ մանրանկարչական օրինակների, դրանք հիմնականում ներկայացնում էին ծաղկաման և երկրաչափական մոտիվներից կազմված զարդատարրեր²⁹:

Ինչ վերաբերում է Էաշի Պոռշյանի գլխարկի հարդարանքին, ապա այն կրկնում է Բուրթեղ և Բուղտա Օրբելյանների գլխարկների ձևերը և, ինչպես արդեն նշեցինք, այդօրինակ տարբերակները լայն տարածում ունեին մոնղոլական միջավայրում, սակայն դրանք, ի տարբերություն վերոբերյալ օրինակների, սովորաբար ունենում էին տարաբնույթ հավելումներ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նմանօրինակ գլխարկներն իրենց տարատեսակ լուծումներով հաճախադեպ էին 13-14-րդ դդ. հայ իշխանական հանդերձանքում, որի ապացույցն են նաև Օրբելյան և Պոռշյան իշխաններին ներկայացնող բարձրարվեստ տեղծագործությունները:

Նկատենք նաև, որ առաջամասի երկմաս ձևվածքով և օձիքի սուր բացվածքով վերնահագուստներն իշխաններից զատ կրում էին նաև քաղաքացիական վերնահասովի և հասարակ ժողովրդի ներկայացուցիչները: Այդ են վկայում, օրինակ, «Հաղբատի Ավետարանի» (1211 թ.) խորաններում տեղ գտած կերպարները, որոնք ներկայացնում են իրական մարդկանց դիմանկարներ, ինչը նորություն էր հայ մանրանկարչության մեջ³⁰: Նրանց մի մասը ևս կրում են մեզ հետաքրքրող ձևվածքն ունեցող վերնահագուստ: Այդպիսիք հայտնի են նաև Վասպուրականի մանրանկարչության դարոցից, Սպահանում նկարազարդված ձեռագրերից և այլն:

²⁷ Վ. Ղազարյան, *Սարգիս Պիծակ*, Երևան, 1980, էջ 55:

²⁸ Այս ձեռագրի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս I. Danielyan, “The Collection of Armenian Illuminated Manuscripts in Isfahan and the Gospel of Kirakos of Tabriz” (1330 A. D.), *Series Byzantina, Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art*, vol. XV, Warsaw, 2017, p. 59.

²⁹ V. Loukonine, A. Ivanov, *Persian Miniatures*, pp. 77, 147, 162, 163, 167.

³⁰ Կ. Մաթևոսյան, *Հաղբատի Ավետարանը, Անիի մանրանկարչության եզակի նմուշ*, Երևան, 2012, էջ 18:

Իշխանական և արքայական հանդերձանքի մասին մեզ պատկերացում են տալիս նաև հայ մանրանկարչության մեջ՝ Քրիստոսի ծնունդն ու մոգերի երկրպագությունը պատկերներում տեղ գտած մոգ թագավորների կերպարները: Պատահական չէ, որ մեզ հետաքրքրող իշխանական պարեգոտի և գլխանոցի հարդարանքի համանման օրինակներն իրենց ամբողջության մեջ հիմնականում հանդիպում են Սպահանում և Գլաձորի մանրանկարչության դպրոցում նկարագարված ձեռագրերում և հատկապես մոգ թագավորների հանդերձանքում³¹:

Վերը քննարկված հանդերձանքի տարբերակները տեղ են գտել նաև Օրբելյան և Պռոշյան իշխաններին ներկայացնող պատկերաքանդակներում, որոնք կփորձենք խմբավորել և ներկայացնել ըստ ոճական ընդհանրությունների:

Էաչի և Ամիր Հասան Պռոշյանների պատկերաքանդակը Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին վանքում



Նկ. 7. Էաչի Պռոշյանը և Նրա որդին՝ Ամիր Հասանը Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային որմին, 14-րդ դ., այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ, Էրմիտաժ

Վայոց ձորի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային որմին ժամանակին եղել է Էաչի և նրա որդի Ամիր Հասան Պռոշյանների պատկերաքանդակը (այժմ՝ պահվում և ցուցադրվում է Սանկտ Պետերբուրգի Էրմիտաժում) (նկ. 7): Այն, որ այս պատկերաքանդակում ներկայացված են վերոնշյալ իշխանները՝ նշում է Գարեգին Հովսեփյանը՝ նկատի ունենալով, որ նրանք են եկեղեցաշինարարները, միաժամանակ, նա ընդհանրություններ է տեսնում Էաչի Պռոշյանի դրվագապատկերի («Խոտակերաց Ս. Նշան» մասնատուփին) և վերջինիս ներկայացնող պատկերաքանդակի հանդերձանքի տարբերակներում: Հեղինակը, Ամիր Հա-

³¹ Մոգ թագավորների հանդերձանքի քննությունը հնարավորություն կտա պատկերացում կազմելու միջնադարի տարբեր շրջափուլերում ընդունված բարձրաշխարհիկ հանդերձանքի մասին, որը, սակայն, առանձին ուսումնասիրության նյութ է: Ուստի սույն հոդվածի շրջանակներում կբավարարվենք միայն համառոտ նկարագրով:

սանի հանդերձանքը նկարագրելիս նշում է, որ «Գլխարկի ծայրին մի զարդասանք կա, իսկ թևին իշխանական ժապավեն»³²: Սակայն, ինչպես նկատում է Սո. Մնացականյանը, թե՛ Էաչիի և թե՛ Ամիր Հասանի իշխանական պարեզոտների թևքերը կարճ են և դրանց տակից դուրս են գալիս ավելի նուրբ, բազմաթիվ ծալքեր ունեցող ներքնագգեստի թևքերը³³: Վերը բերված նմանօրինակ վերնահագուստներ ներկայացնող որմնանկար օրինակներում (Սափարայի և Հաղբատի վանքերի որմնանկարները) առկա էր իշխանական ժապավենը, սակայն նկատենք, որ այն միաձույլ էր ընդհանուր թևի ձևվածքի հետ և չէր տարանջատվում հարթ և ծալագարդումներով հատվածների, ինչպես մեզ հետաքրքրող պատկերաբանդակում է: Այսօրինակ կարճ թևքերով վերնահագուստների տարբերակները բազմաթիվ են մոնղոլներին ներկայացնող պարսկական ձեռագրերում («Մոնղոլների պատմություն», «Չամի աթ-Թավարիխ» և այլն), որոնք, ինչպես նշեցինք, կարող էին լինել միագույն, առաջամասի և ուսերի հատվածում արտահայտիչ հարդարանքով կամ մանր զարդերով պատված³⁴: Ինչպես նկատում ենք, այսօրինակ վերնահագուստները մասնակի, երբեմն էլ ամբողջական իրենց դրսևորումներն են գտել մոնղոլական տիրապետության շրջանի հայ իշխանական հանդերձանքում:

Էաչի և Ամիր Հասան Պոռոշյանների իշխանական պարեզոտները գոտկատեղում ամրանում են ականակուռ շքեղ գոտիով, որն, ինչպես գիտենք, հայկական տարագում իր բազմիմաստ ծիսական նշանակությունից զատ, համարվում էր նաև իշխանության խորհրդանիշ և իշխանական հանդերձանքի պարտադիր տարրերից մեկը³⁵: Ուշագրավ են հատկապես նրանց գլխարկների հարդարանքը, Էաչիի դեպքում այն կրկնում է արդեն իսկ վերևում քննարկած տարբերակները, միայն մի բացառությամբ՝ այստեղ արդեն առկա է գլխարկը զարդարող գնդիկավոր հավելումը³⁶, իսկ ինչ վերաբերում է Ամիր Հասանի գլխարկին, ապա

³² Գ. Հովսեփյան, *Խաղբատյանը կամ Պոռոշյանը հայոց պատմության մեջ*, էջ 211-212:

³³ Սո. Մնացականյան, *Հայկական աշխարհիկ պատկերաբանդակը*, Երևան, 1976, էջ 143: Տե՛ս նաև Լ. Դյրնով, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва, 1979, сс. 116, 122:

³⁴ Մոնղոլական հանդերձանքի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ի. Ока, “Mongol Clothing in the Yuan Period”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 2015, vol. 68(4), pp. 385-414; Է. Дамлей, *Mongol Costume in Art: A study of Mongol Clothing in Contemporary Art*, https://www.academia.edu/10069337/Mongol_Costume_in_Art_A_Study_of_Mongol_Clothing_in_Contemporary_Art_, դիտման օրը՝ 03. 05. 2024:

³⁵ Ա. Ստեփանյան, «Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերը (ծիսային, գունային և նշանային համակարգեր)», *Հայ ազգագրություն և բանասիրություն*: Նյութեր և ուսումնասիրություններ, Երևան, 2007, պր. 22, էջ 17: Տե՛ս նաև Հ. Փափազյան, *Հայկական տարազ*, Երևան, 2002, էջ 18:

այն տարբերվում է վերր քննարկված օրինակներից և ակնհայտորեն ունի արևելյան ակունքներ (նկ. 8)³⁷: Այդ մասին է վկայում հատկապես գլխարկը զարդարող փետուրների փունջը³⁸: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում այսօրինակ գլխարկները բազմիցս հանդիպում են թե՛ հայ իշխանական և թե՛ ժողովրդական հանդերձանքում: Վերոնշյալի ապացույցն են Թորոս Տարոնացու նկարագրող ձեռագիր մատյանները, որոնցում հանդիպող միշտաբ գլխարկների տարբերակները ընդհանրական են վերր բերված օրինակների հետ (նկ. 9):

Բուղտա Օրբեյանի հիշատակի խաչքարը Նորավանքում



Նկ. 10. Բուղտա Օրբեյան, խաչքարային պատկերաքանդակ, 1318 թ., Նորավանք, լսնկ.՝ Կ. Մաթևոսյանի

Գլխարկի առումով հետաքրքրական է նաև Նորավանքի Բուրթեղաշեն եկեղեցու հյուսիսարևմտյան կողմում՝ կառույցին կից պատվանդանին կանգնեցված խաչքարը, որը Բուրթեղ իշխանը նվիրել է իր եղբոր՝ 1318 թ. սպանված Բուղտայի հիշատակին³⁹: Այստեղ վերոնշյալ իշխանները ներկայացված են խաչքարի ստորին եզրային հատվածներում, ծնրադիր՝ աղոթողի դիրքով: Նրանց վերնահագուստներն ընդհանրական են, սակայն տարբեր են գլխանոցի հարդարանքները: Բուղտայի գլխարկն ավարտվում է ծավալուն հարդարատարրով, որը, ըստ ամենայնի, փետուրների փունջ է, ինչպես Ամիր Հասանի գլխարկի տարբերակում էր (նկ. 10): Այսօրինակ գլխարկների համեմատությամբ ցույց է տալիս, որ փետրա-

³⁷ «Մասունք Նոր կտակարանի» ձեռագիր մատյանի նկարագրողումներում (ՄՄ 155, էջ 106բ, 13-րդ դ.) Ամիր Հասանի գլխարկի կաղապարային առանձնահատկություններով է ներկայացված նաև Վախթանգ իշխանի գլխարկը, որին կանդրադառնալով այլ աղբյուրով:

³⁸ P. Lesley Baker, *A History of Islamic Court Dress in the Middle East*, London, 1986, p. 473; R. Hillenbrand, *Studies in the Islamic Arts of the Book*, New York, 2012, p. 136.

³⁹ Կ. Մաթևոսյան, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, 2017, էջ 65:

վոր կամ այլ ծավալային հավելումներով գլխարկներն առավելապես բնորոշ էին երիտասարդներին⁴⁰:

Բուդոնայի հիշատակին կանգնեցված խաչքարին Բուրթել իշխանը ևս պատկերված է ինքնատիպ հարդարված գլխարկով (Նկ. 11), որն իր կառուցվածքով հիշեցնում է Դադիվանքի քանդակում (1214 թ.) առկա՝ Հասան և Գրիգոր իշխանների խույրերը՝ գլուխը երիզող նեղ շրջանակ, առջևում բարձր հատվածով: Այս պատկերաքանդակին անդրադարձել է Ստ. Մնացականյանը, որն ընդհանրություններ է տեսնում Չաքարյան իշխանների գլխանոցների հարդարանքների հետ Հառիճավանքում (1201 թ.) և նշում, որ դրանք միմյանցից տարբերվում են բարձրությամբ⁴¹:

Բուրթել իշխանի գլխարկի և վերոնշյալ իշխանական գլխարկների ընդհանրությունները թույլ են տալիս ասելու, որ նախամոնղոլական և մոնղոլական տիրապետության շրջանում օտարամուտ ձևերից զատ գոյություն է ունեցել նաև ուրույն հարդարանքով հայ իշխանական տեղական գլխարկ կամ իշխանական խույր, որը մասնակի փոփոխություններով կրել են Չաքարյան իշխանները, Հայթերքի իշխանները, որոնց հետ ընդհանրություններ ունի նաև Բուրթել իշխանի գլխարկը: Ինչ վերաբերում է նրանց վերնահագուստներին, ապա դրանք կրկնում են վերը քննարկված ձևերը, որոնցում հատկապես լավ են պահպանվել ականակուռ գոտիները:



Նկ. 11. Բուրթել Օրբելյան, խաչքարային պատկերաքանդակ, 1318 թ., Նորավանք, լսնկ.՝ Կ. Մաթևոսյանի

⁴⁰ Ինչպես հայտնի է, Բուդոն Օրբելյանը վաղ տարիքում է մահացել, վերը բերված պատկերաքանդակում երիտասարդ է ներկայացված նաև Ամիր Հասանը, ինչպես նաև երիտասարդներ են Թորոս Տարոնացու կերտած կերպարները, որոնք նմանատիպ գլխարկներով են:

⁴¹ Ստ. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, էջ 114: Տե՛ս նաև J. M. Thierry, *Armenian Art*, էջ 511:

**Բուրթել և Բեշքեն Օրբելյանների կտիտորական
պատկերաքանդակը Բուրթելաշեն եկեղեցու ռոտոնդային**



Նկ. 12. Բուրթել Օրբելյան, Նորավանքի երկհարկ դամբարան եկեղեցին պատկող ռոտոնդայի կտիտորական հորինվածքից հատված, 14-րդ դ., լսնկ.՝ Ա. Լեյլոյանի

են վերևում ներկայացված վերնահագուստների ձևերը⁴²։ Դրանք առանձնանում են օձիքի սուր բացվածքով, կարճ թևքերով, որոնց տակից երևում են սավելի

Բուրթել Օրբելյանին ներկայացնող ևս մի կտիտորական պատկերաքանդակ հայտնի է Նորավանքի Բուրթելաշեն եկեղեցու պուլնագարդ ռոտոնդային, որտեղ Բուրթել իշխանը ներկայացված է իր որդու՝ Բեշքեն Օրբելյանի հետ (14-րդ դ.)⁴² (նկ.12)։ Հավանորեն, նրանց հետ ներկայացված է եղել նաև Բուրթել Մեծի մյուս որդին՝ Բվանեն, քանի որ, ինչպես փաստում է Բուրթելաշենի երկրորդ հարկի արևմտյան մուտքի վերնամասի արձանագրությունը, նա ևս մասնակից է եղել եկեղեցու շինարարությանը⁴³։ Այստեղ, ցավոք, չեն պահպանվել Բուրթել իշխանի գլխի և գոտու հատվածները, սակայն, համեմատաբար լավ է պահպանվել Բեշքեն Օրբելյանի պատկերաքանդակը, որի շնորհիվ կարող ենք պատկերացում կազմել նաև Բուրթելի հանդերձանքի մասին (նկ. 13)։ Նրանց իշխանական պարեգոտները կրկնում

⁴² Մ. Զաքարյան, «Հայ կաթողիկոսության և բյուզանդական իշխանության հարաբերությունները», Երևան, 2021, Երևան, էջ 58։

⁴³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վաղոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ագիգբեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս.Քարիսուղարյան, Երևան, 1967, էջ 240։

⁴⁴ Հմմտ. «Խոտակերաց Ս. Նշան» մասնատուփին՝ Էաչի Պոռոշյանի, Սպիտակավորում՝ Էաչի և Ամիր Հասան Պոռոշյանների, Նորավանքում՝ Բուրթել Մեծի կողմից Բուրթելի իշխանական կանգնեցված խաչքարին տեղ գտած իշխանական հանդերձանքները։ Վերնահագուստների այս խմբին է պատկանում նաև Սպիտակավոր Ս. Աստվածածնի հարավային դռմին պատկերված որսի տեսարանում Ամիր Հասանի իշխանական պարեգոտը, որին կանդրադառնանք ստորև։

երկար և խիտ ծալագարդերով թևքերը, առաջամասի երկմաս ձևվածքով, որն ամրանում է աջ թևատակում, իսկ ընդհանուր վերնագգեստը գոտկատեղում ամփոփվում է ականակուռ գոտու մեջ, որից ներքև քղանցքներն ազատ իջնում են ներքև՝ առաջամասում կազմելով լայն ծալագարդ, ինչը կնկատենք նաև հաջորդիվ ներկայացվելիք պատկերաքանդակներում:

Արվեստաբան Տիգրան Գրիգորյանը վերնահագուստների այս խմբի մեջ ընդգրկում է նաև Եղեգիսի 1306 թ. Ավետարանում տեղ գտած Բուրդել և Բուդտա իշխանների վերնահագուստները⁴⁵: Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, վերջիններիս իշխանական պարեզոտները թե՛ ձևվածքով և թե՛ հարդարանքով ակնհայտորեն առանձնանում են նշված խմբից և, ըստ ամենայնի, ունեն արևելյան ակունքներ, ինչի մասին են վկայում նաև վերնահագուստները հարդարող զարդաձևերը:

Ինչ վերաբերում է Բեշքեն Օրբելյանի գլխարկին, ապա այն հատկանշվում է լայնեզր շրջանակի երկփեղկ բացվածքով, իսկ վերնամասում ալիարտվում գնդիկավոր վերջավորությամբ, որը մոտիկ առաջնորդների լայնեզր շրջանակով գլխարկների տարբերակներից էր⁴⁶ (նկ.14):



Նկ. 13. Բեշքեն Օրբելյան, Նորավանքի երկհարկ դամբարան եկեղեցին պսակող ռոտոնդայի կտիտորական հորինվածքից հատված, 14-րդ դ., լսնկ.՝ Ա. Լեյլոյանի

Ամիր Հասանը՝ որսի տեսարանում

Նմանօրինակ գլխարկով է ներկայացված նաև Ամիր Հասան Պոռշյանը Սյիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային որմին՝ որսի տեսարանում (նկ. 15): Այստեղ նրա գլխարկի գնդիկավոր հավելումից վերև առկա է մեկ այլ քանդակային մանրամասն, որը թելերի փունջ է հիշեցնում: Այդօրինակ փնջավոր վերջավորությամբ և լայնեզր շրջանակի երկմաս բացվածքով գլխարկի տարբերակ հայտնի է Կիրակոս Թավրիզեցու 1330 թ. Ավետարանից, որտեղ

⁴⁵ Տ. Գրիգորյան, «Նորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին», էջ 58:

⁴⁶ V. Loukonine, A. Ivanov, *Persian Miniatures*, p. 30, 183.



Նկ. 15. Ամիր Զասան Պոռշյանը որս անելիս, Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային որմին, 14-րդ դ., այժմ՝ ԶՊԹ, լսնկ.՝ ԶՊԹ

պատվիրատուների որդի Հովհաննեսը կրում է միաժամանակ գնդիկավոր և փնջավոր հավելումներով գլխարկ⁴⁷: Նմանատիպ գլխարկների տարբերակները բազմաթիվ են նաև պարսկական մանրանկարչության մեջ, որոնք կրկին առանձնանում են լայնեզր շրջանակի երկմաս բացվածքով և գնդիկավոր ու փնջավոր

հավելումներով⁴⁸: Բերված զուգահեռներից կարելի է ենթադրել, որ Ամիր Հասանի գլխարկը ևս կարող էր ունենալ միաժամանակ փնջավոր և գնդիկավոր հարդարանք: Ցավոք, պատկերաքանդակն իր նախնական տեղում՝ եկեղեցու որմին չի պահպանվել⁴⁹, որի առկայությունը հնարավորություն կտար այն դիտարկել ամբողջության մեջ և հստակ տարանջատել պատկերաքանդակի հետ առնչվող մանրամասները քանդակային այլ հարդարատարրերից:

Ամիր Հասանի գլխարկի հարդարանքի կապակցությամբ Ստ. Մնացականյանը նշում է, որ այն կրկնում է «XIII-XIV դդ. Սյունյաց իշխանների գլխարկի ձևերը և հիշեցնում Էաշիի գլխարկը»⁵⁰: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, նույն՝ 13-14-րդ դդ., մոնղոլական տիրապետության շրջանում, պատմական Սյունիք նահանգի իշխանների գլխանոցները ժամանակի թելադրանքով հիմնականում կրկնում են մոնղոլ առաջնորդների գլխարկների ձևերը:

Ամիր Հասանի իշխանական պարեզոտն իր ձևվածքով և հարդարանքով ընդհանրական է վերը ներկայացված պատկերաքանդակների իշխանական պարեզոտների հետ: Այստեղ դարձյալ ընդգծված է ականակուռ գոտին և դրանից ներքև իջնող լայն ծալագարդը⁵¹: Հարկ է նշել, որ այսօրինակ վերնահագուստ-

⁴⁷ S. Der-Nersessian, A. Mekhitarian, *Armenian Miniatures from Isfahan*, Brussels, 1986, p. 120, pic. 67.

⁴⁸ M. Lukens Swietochowski, S. Carboni, *Illustrated Poetry and Epic Images: Persian Painting of the 1330s and 1340s*, New York, 1994, pp. 24, 77, 93.

⁴⁹ Այն այժմ գտնվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում:

⁵⁰ Ստ. Մնացականյան, «Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը», էջ 144:

⁵¹ Գ. Կարախանյան, «Որսի տեսարաններ XIII դարի պատկերաքանդակներում», ԼՀԳ, № 3,

1974, էջ 81: Տե՛ս նաև Մ. Զաքարյան, «Որսի տեսարանները ուշ միջնադարյան քանդակում», Էջմիածին, 2012, Ա, էջ 107-108: Զ. Հակոբյան, «Հեծյալի» կերպարը միջնադարյան հայ արվես-

ները տարածված էին մոնղոլների շրջանում, որի ձևվածքն ի սկզբանե ապահովում էր հեծյալի անկաշկանդ շարժումները ձիավարության ժամանակ⁵²: Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ Ամիր Հասանի վերնագգեստի թևքին առկա է իշխանական ժապավեն⁵³, որը, ինչպես արդեն նշեցինք նախորդ օրինակներում, կարճ թևքի եզրային հատվածի մշակումն է:

Սմբատ Օրբելյանի պատկերաքանդակը Նորավանքում



Նկ. 16. Նորավանքի գավթի հյուսիսային որմին Սմբատ Օրբելյանի պատկերաքանդակը, 13-րդ դ. լսնկ.՝ Կ. Մաթևոսյանի

Լայն քղանցքներով և կիպ վերնամասով ընդգծված իշխանական պարեզոտով է ներկայացված նաև Սմբատ Օրբելյանը Նորավանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու գավթի հյուսիսային որմին (13-րդ դ.)՝ առյուծի հետ մենամարտը ներկայացնող պատկերաքանդակում⁵⁴ (նկ. 16): Այստեղ հատկապես ուշագրավ է նրա գլխարկի հարդարանքը, որն ակնհայտորեն առանձնանում է Օրբելյան և Պոռոշյան իշխանների մեզ արդեն հայտնի գլխարկների կամ իշխա-

ստում: Հայ-պարսկական պատկերագրական առնչությունների խնդիրը», Հայագիտական և իրանագիտական առաջին միջազգային գիտաժողով, Սպահան, 2008, էջ 5:

⁵² W. Cho, J. Yi, J. Kim, «The Dress of the Mongol Empire: Genealogy and Diaspora of the Terlig», p. 270.

⁵³ Գ. Հովսեփյան, Խտաբակյանը կամ Պոռոշյանը հայոց պատմության մեջ, մասն առաջին, էջ 214:

⁵⁴ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, էջ 20:

նական խույրերի տարբերակներից: Այն, ինչպես նշում է Ստ. Մնացականյանը, հիշեցնում է թանկագին մետաղից պատրաստված եզրերով, հարթ, բարձր կոդերով, սրածայր թագ⁵⁵:

13-րդ դ. Սյունյաց նշանավոր իշխաններից էր Սմբատ Օրբելյանը, որը հայտնի էր նաև «Սմբատ արքա» անունով: Վերջինիս հաջողվում է լավ հարաբերություններ հաստատել մոնղոլ կառավարիչների հետ և նրանցից ստանալ «ինքնուսկան» կարգավիճակ, որի արդյունքում Օրբելյաններն ազատվում են Վրաց թագավորությունից և իրենց նախկին գերակա Չաքարյաններից ունեցած կախվածությունից⁵⁶: Այն, որ Նորավանքի գավթում Սմբատ Օրբելյանը ներկայացված է թագով և ոչ թե վերը նկարագրված գլխարկների տարբերակներով, հաստատում են նաև մոնղոլ առաջնորդներին ներկայացնող պարսկական ձեռագրերը, որոնցում նրանք երբեմն ներկայացված են վերջինիս գլխանոցի հարդարանքը հիշեցնող թագերով⁵⁷ (նկ. 17): Սմբատ Օրբելյանի թագը նաև որոշ ընդհանրություններ ունի Թորոս Տարոնացու ընդօրինակած և ծաղկած 1323 թ. Ավետարանում Ղուկասի անվանաթերթին ներկայացված Տիրամոր թագի հետ (ՄՄ 6289, 141ա), ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ 13-14-րդ դդ. թագի այս տարբերակը հայկական բարձրաշխարհիկ հանդերձանքում գլխանոցի հարդարանքի ընդունված տարբերակներից էր:

Տարսայիճ Օրբելյանի և Մինա Խաթունի կտիտորական պատկերաքանդակը Եդեգիսում

Սմբատի մահից հետո, իշխանության գլուխ է անցնում նրա եղբայրը՝ Տարսայիճը, որը տեղափոխվում է Եդեգիս՝ Սյունյաց իշխանների երբեմնի աթոռանիստ ավան և «այստեղ իւր բնակութեան համար յատուկ «դարաբաս» է շինում»⁵⁸: Ինչպես նշում է Գ. Հովսեփյանը, այդ կառույցի վերաբերյալ, ցավոք, որևէ տեղեկություն չկա, «դարաբասից» (ապարանք) հայտնի է միայն, հավանորեն, մուտքը պասկող բարավորը՝ Տարսայիճի և Մինա Խաթունի հարթաքանդակ պատկերներով (նկ. 18): Այս հարթաքանդակը նախկինում տեսել և նկարագրել են Չալալյանցն ու Քաջբերունին: Գ. Հովսեփյանին հաջողվում է գտնել այս քարը, որը գյուղացիներից մեկը մասնատել և օգտագործել էր իր այգու ցանկապատի մեջ: Վերջինիս հաջողվում է միավորել քարաբեկորները և լուսա-

⁵⁵ Ստ. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, Էջ 152:

⁵⁶ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Էջ 19:

⁵⁷ R. Hillenbrand, Studies in the Islamic Arts of the Book, pic. 163, 182, 183, 186.

⁵⁸ Գ. Յովսեփեան, «Տարսայիճ Օրբելյանի եւ Մինա Խաթունի սերունդը», Հասկ հայագիտական տարեգիրք, 1948, Ա տարի, Էջ 2-3:

նկարել այն, որի շնորհիվ մենք այսօր կարող ենք պատկերացում կազմել իշխանական ընտանիքը ներկայացնող այս պատկերաքանդակի մասին⁵⁹:

Ցավոք, պատկերաքանդակի բեկորված և հողմահարված լինելու հանգամանքը և լուսանկարի վատորակ լինելն աննկատ են դարձնում նրանց վերնահագուստների մանրամասները, որի պատճառով գերծ կննանք մտացածին նկարագրությունից: Սակայն, այս ամենի հետ մեկտեղ անհամեմատ լավ են պահպանվել նրանց գլխարկների հարդարանքները: Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ լավ է պահպանվել Տարսային Օրբելյանի գլխանոցի հարդարանքը: Տարսայինն այստեղ ներկայացված է թագով⁶⁰ կամ իշխանական խույրով, որը, հավանաբար, մետաղալեռն է: Այդ են վկայում նաև դրա սուր եզրերը, ինչպես նաև հիմքից դեպի վեր լայնացող հատվածի ոչ սահուն՝ բեկվող անցումը:

Հարկ է նշել, որ ի տարբերություն նախորդ պատկերաքանդակների, այստեղ թե՛ Տարսայինը և թե՛ Մինա Խաթունը ներկայացված են լուսապասկով, ինչը բազմիցս հանդիպում է կոիտորական հորինվածքներում:

Թեև Տարսային Օրբելյանին և Մինա Խաթունին ներկայացնող պատկերաքանդակի մեզ հասած լուսանկարը թույլ չի տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել նրանց հանդերձանքի մանրամասների վերաբերյալ, սակայն այդ բացը հաջողությամբ լրացնում է Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության էջերում տեղ գտած հետևյալ արժեքավոր տեղեկությունը. «... Իսկ գկնի տղա տիրեալ ամենայն իշխանութեանց նորա եղբայրն իւր Տարսայինն. որ պատուեալ և սիրեցեալ յաչս աշխարհակալացն և ամենայն մեծամեծաց՝ վարէր զիշխանութիւնն իւր բարձր և շքեղ փառօք, ասարկու ի վերայ ամենայն թշնամեաց. և այնքան յար-



Նկ. 18. Տարսային Օրբելյանների և Մինա Խաթուն, Եղեգիսի Օրբելյան իշխանական պալատի շքամուտքի բարավորին, 13-րդ դ., լսնկ. Գ. Հովսեփյանի:

⁵⁹ Այս մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ տալիս է Գ. Հովսեփյանը «Տարսային և Մինա Խաթունը» աշխատության 137-րդ էջում:

⁶⁰ Գ. Հովսեփյան, «Տարսային Օրբելյանի և Մինա Խաթունի սերունդը», էջ 3:

գեալ լինէր առաջի Ապստղայ դանին, որ բազում անգամ զարքայական հանդերձն իւր մերկացեալ յանձնէ՝ հագուցանէր Տարսայի ճին յոտից մինչև գգլուխն, և զկամարն ի համակ ոսկոյ բազմագին ականքք և մարգարտօք լցեալ՝ տայր ածել ընդ մէջ նորա»⁶¹։ Սա թոյլ է տալիս համեմատական քննություն անցկացնել Տարսայի ճին Օրբելյանի պատկերաքանդակի և Աբաղա խանի մանրանկար պատկերի միջև (մանրանկարը՝ Ռաշիդ ադ-Դինի «Ջամի աթ-Թավարիխ» ձեռագիր մատյանից, 14-րդ դ.), որտեղ ակնբախ են վերջինիս թե՛ մետաղական թագը և թե՛ ականակոռ գոտին (նկ. 19)։

Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, մետաղական և թանկարժեք ակներով հարդարված գոտիները Օրբելյանների և Պռոշյանների իշխանական հանդերձանքի հիմնական հարդարատարրերից էին, որոնք բազմիցս հանդիպում են նրանց ներկայացնող պատկերաքանդակներում։ Առհասարակ, այդօրինակ գոտիները հայ միջնադարյան բարձրաշխարհիկ հանդերձանքի կարևոր մասն են կազմել և իրենց բուն գործառնությունից զատ նաև խորհրդանշական բնույթ են կրել։

Արատեսի կտիտորական պատկերաքանդակը

Օրբելյան և Պռոշյան իշխանների հանդերձանքի արդեն իսկ հայտնի տարբերակներից խիստ առանձնանում է Արատեսի վանքի գավթի մուտքի բարավորի կտիտորական պատկերաքանդակում տեղ գտած կնոջ վերնահագուստի կերպարների հանդերձանքը, որը կրկին ներկայացնում է մեզ հետաքրքրող իշխանատոհմի ներկայացուցիչներին (նկ. 20)։ Ըստ Սո. Մնացականյանի ենթադրության՝ այստեղ պատկերված են Սմբատ Օրբելյանը, կինը և որդին, քանի որ 1265 թ. շինարարական արձանագրության մեջ նշվում է Սմբատ Օրբելյանի անունը⁶²։ Սակայն, ինչպես վկայում է պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը, Սմբատն անգամակ է եղել. «Բայց Սմբատ անգամակ գոյով՝ առեալ զմի յորդոց եղբօրն Տարսայի ճին և որդիացուցեալ ինքեան՝ տայ յուսումն գրոց և ի հրահանգս քահանայութեան»⁶³։ Կարծում ենք, ակնհայտ է, որ այստեղ ներկայացված են Օրբելյան իշխանատոհմի ներկայացուցիչներից, քանի որ նրանց անունները քանիցս հիշատակվում են վանքի արձանագրություններում⁶⁴։ Այժմ անդրադառնանք մեզ հե-

⁶¹ Պատմությունն նահանգին Միսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 423։

⁶² Սո. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, էջ 135։

⁶³ Սմբատ Օրբելյանի որդեգիրն իր եղբոր Տարսայի ճին որդին էր, հետագայում արդեն Սյունյաց մետրոպոլիտ, նշանավոր պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը։ Պատմությունն նահանգին Միսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, էջ 419։

⁶⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, էջ 124, 125, 126, արձ. 359, 363, 364։



Նկ. 20. Կոխտորական հորինվածք Արատեսի վանքի գլխավոր եկեղեցու մուտքի բարավորին, 13-րդ դ.

տաքրքրող պատկերաքանդակին. հորինվածքի կենտրոնում Տիրամայրն է Մանկան հետ, որի երկու կողմերում ներկայացված են կոխտորները: Աջակողմյանը հավանորեն տղամարդ է, իսկ ձախակողմյանը՝ կին: Կնոջ գլխավերևում՝ շրջանի մեջ ներառված դիմապատկեր է, որն իր կառուցվածքով հիշեցնում է «Ամենափրկիչ» խաչքարերում հանդիպող մարդադեմ երկնային լուսատուին՝ արեգակին: Հետաքրքրական են նրանց վերնահագուստները, որոնք քանդակային մշակումներով աղերսվում են Հաղարծնի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան որմի պատկերաքանդակում ներկայացված հոգևորականների վերնահագուստների հետ (13-րդ դ.): Կնոջ և Տիրամոր վերնահագուստներն ունեն ոճական բնօրինակներ, որոնք գոտկատեղից վերև աչքի են ընկնում հորիզոնական հարուստ ծալազարդերով, իսկ քղանցքները կազմված են ուղղահայաց՝ դեպի ներքև իջնող ծալքերից: Եթե Տիրամոր վերնահագուստի դեպքում ուղղահայաց ծալքերը սահուն իջնում են, ապա կնոջ դեպքում դրանք համաչափ բնդհաստումներով են, որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ գուցե քանդակագործ վարպետը այդպերպ փորձել է արտահայտել գործվածքի մակերեսի յուրահատուկ մշակումը: 10-11-րդ դդ. սկսած հայ մանրանկարչության էջերում ևս հանդիպում ենք

նմանօրինակ վերնահագուստների, օրինակ՝ Վեհափառի Ավետարանի «Մոզերի երկրպագություն կամ պատմիրատուների խմբային դիմանկար» մանրանկարում որոշ կերպարների (10-11-րդ դդ., ՄՄ 10780, 5ա), Սարգիս գրչին և իր ծնողներին ներկայացնող մանրանկարում վերջինիս մոր վերնահագուստը (ՄՄ 4019, 1427 թ., 4բ, Տաթև, ծաղկող՝ Ղազար) (նկ. 21) և այլն: Դրանց և պատկերաբանդակում տեղ գտած կնոջ վերնահագուստների համեմատական քննությունից կարող ենք եկնադրել, որ վերին հորիզոնական ծալագարդերով ներկայացված է թիկնոցը, որի տակից երևում են վերնահագուստի լայն և ազատ իջնող քղանցքները: Տղամարդու վերնահագուստն ամբողջովին պատված է համաչափ ընդհատումներով արտահայտված զուգահեռ գծերով, որը, ինչպես նշեցինք, հավանաբար, ցույց է տալիս գործվածքի առանձնահատկությունը, իսկ գոտկատեղում այն ամփոփվում է երկերիզ գոտու մեջ:

Օրբեյան և Պոռշյան իշխանների պատկերները՝ այլ հուշարձանների օրինակով: Պոռշյան իշխաններին ներկայացնող պատկերաբանդակներ են հայտնի նաև Թանահատի վանքի Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին (13-րդ դ.), Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի վերնամասում՝ ներսի կողմից (14-րդ դ.): Սակայն դրանք բավականին վնասված են և հողմահարված, ինչը թույլ չի տալիս պատկերացում կազմել նրանց հանդերձանքի մասին:

Գեղարդավանքի Ս. Աստվածածին ժայռափոր եկեղեցու առաստաղին պահպանվել են որմնանկարների մնացորդներ, որտեղ, ըստ ամենայնի, ներկայացված է եղել Պոռշ իշխանն իր կնոջ և զավակների հետ⁶⁵: Դրա մասին Գ. Հովսեփյանը գրում է. «....Իսկ առաստաղի վրայ կայ մի ուրիշ խմբանկար. կանգնած է միտրաբար մի մարդ, նորա ձախից կանացի մի ֆիգուր, աջից դարձեալ մի տղամարդ, հանդերձր կարճ՝ մինչ ծնկները, նեղ անդրավարտիկով եւ կօշիկներով, երկու տղամարդ էլ, թոււմ է, լայթից գօտի ունին, որի ծայրերը կախուած են կողքերից: Նկատելի են եւ ուրիշ ֆիգուրների մնացորդներ: Իշխանական հագուստներով այս խմբանկարը կարծում ենք Պոռշն է իւր կնոջ եւ աւագ որդու հետ»⁶⁶:

⁶⁵ Գ. Մաթևոսյան, «Նյութեր հայկական միջնադարյան որոշ որմնանկարների վերաբերյալ», Հայկական որմնանկարչություն, էջ 93: Տե՛ս նաև Ա. Ավետիսյան, Հայ արվեստի պատմության էջեր, հոդվածների և նյութերի ժողովածու, կազմեց և հրատ. պատրաստեց՝ Ա. Հարությունյան, խմբ.՝ Կ. Մաթևոսյան, Երևան, 2022, էջ 70-71:

⁶⁶ Գ. Յովսեփյան, Էստրադակներ կամ Պոռշեանք Հայոց պատմության մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 201:

Ամփոփում

Կարող ենք փաստել, որ Սյունիքում Օրբելյան և Պռոշյան իշխանական տներին գոյության ժամանակաշրջանում հայտնի էին իշխանական հանդերձանքի մի քանի տարբերակներ, որոնք ներառում էին հետաքրքիր լուծումներով տարատեսակ վերնահագուստներ, գլխարկներ, գոտիներ և հագուստի այլ մանրամասներ: Վերնահագուստներից ամենատարածվածն առաջամասի երկմաս ձևվածքով, օձիքի սուր բացվածքով, լայն ու ազատ քանցքներով և ականակուռ մետաղական գոտիով ընդգծված տարբերակն էր, որը որոշ փոփոխություններով հանդիպում է նաև հարևան երկրների բարձրաշխարհիկ հանդերձանքում: Այս ամենի հետ մեկտեղ նշված վերնահագուստի «կադապարային» ձևերը տեղ են գտել թե՛ հայ քաղաքացիական վերնախավի և թե՛ ժողովրդական հանդերձանքում, որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ անկախ օտար փոխառություններից, այդօրինակ վերնահագուստները հարազատ և ընդունված են եղել հայ միջնադարյան հասարակության համար:

Գլխարկի հարդարանքի առավել տարածված տարբերակներից էին լայնեզր շրջանակով և վերնամասում գնդիկավոր վերջավորությամբ արևելյան ծագման օրինակները, որոնց զուգահեռ կիրառելի էին նաև իշխանական խույրերը կամ թագերը: Օրբելյան և Պռոշյան իշխանների հանդերձանքի կարևոր և խորհրդանշական տարրերից էին նաև մետաղակերտ ականակուռ շքեղ գոտիները, որոնք նրանց իշխանական պարեզոտների հիմնական և անբաժան գարդն էին: Թեև պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը հիշատակում է, որ Աբաղա խանը Տարսայիճին ոսկե մարգարտակուռ քանար է ընծայաբերել, սակայն Օրբելյան և Պռոշյան իշխաններին ներկայացնող մեզ հայտնի պատկերաքանդակների մեծ մասում առհասարակ առանձնահատուկ շեշտվածությամբ են աչքի ընկնում ականակուռ շքեղ գոտիները, ուստի դրանք տվյալ ժամանակաշրջանի հայ իշխանական հանդերձանքի կարևոր հարդարատարրերից են եղել:

Օրբելյան և Պռոշյան իշխանների հանդերձանքում թեև ակնհայտ են թալթարական և արևելյան ծագում ունեցող մանրամասները, սակայն անժխտելի է այն, որ վերոնշյալից զուգահեռ դրանք ունեցել են նաև ավանդական ձևեր, որոնք մեծամասամբ հանդիպում են հայկական մանրանկարներում տեղ գտած տարբեր սոցիալական խավերի պատկանող անձանց հանդերձանքում⁶⁷:

⁶⁷ Աշխատանքի վերաբերյալ արված շահեկան դիտարկումների համար շնորհակալություն ենք հայտնում պ.գ.դ., պրոֆեսոր Կարեն Մաթևոսյանին:

Այսպիսով, Վայոց ձորի նարտարապետական հուշարձանների քանդակներում և գրչության կենտրոններում ծաղկած մանրանկարներում պատկերված իշխանական հանդերձանքները միջնալուծային փոխգործակցության շոշափելի վկայությունն են: Դրանք արտացոլում են տեղական ալիանդոյթների միաձուլումը մոնղոլական և, ընդհանրապես, արևելյան մոտիվների և ոճերի հետ, որը տեղի էր ունենում «Մետաքսի ճանապարհային մշակույթի» ազդեցությամբ:

ASHKHEN YENOKYAN

THE REGAL VESTMENTS OF ŌRBELEAN AND PROSHEAN PRINCES IN ARMENIAN MEDIEVAL ART

Key words: Ōrbelean, Proshean, regal vestments, relief sculpture, miniature, composition, headdress, outerwear.

From the first half of the 13th century, the Ōrbeleans and the Prosheans, as skilled military and political figures, rose to prominence in their roles while being the leading princes of the Vayots' Dzor canton of the Syunik' province. They were also distinguished for their endeavors in church-building and cultural activities. The era of their princely dynasties partially overlapped with the establishment of the Ilkhanate dynasty following the Mongol-Tatar invasions which had a significant influence on the political, economic, and cultural landscape of the country, a transformation that was also evident in the attire worn by Armenian princes during that time.

Evidence of the aforementioned can be seen in the relief sculptures depicting the Ōrbelean and Proshean princes on the walls of architectural structures dating back to the 13th-14th centuries in the Vayots' Dzor canton. These sculptures portray them in attire with details reminiscent of Mongol leaders. Among these, their princely robes, hats, and crowns stand out prominently. However, amidst these, one can also discern national and traditional elements in their vestments, which are most notably exemplified in the architectural design of the Arates Monastery and to some extent in other monuments. This observation provides insights into the Armenian princely attire of that era, effectively distinguishing between traditional and allogenic elements.

АШХЕН ЕНОКЯН**ОБЛАЧЕНИЕ КНЯЗЕЙ ОРБЕЛЯНОВ И ПРОШЯНОВ В АРМЯНСКОМ
СРЕДНЕВЕКОВОМ ИСКУССТВЕ**

Ключевые слова: Орбелян, Прошян, княжеское облачение, скульптурное изображение, миниатюра, композиция, головной убор, верхняя одежда.

С первой половины XIII века в провинции Вайоц дзор области Сюник правили князья Орбеляны и Прошяны – искусные военно-политические деятели, известные также своей ролью в церковном строительстве и развитии культуры. Период существования их княжеских домов частично совпадает с созданным после монголо-татарских нашествий ильханством, которое имело всестороннее влияние как на политическую и экономическую, так и на культурную жизнь страны, что нашло отражение и в княжеском облачении того времени.

Об этом свидетельствуют скульптурные изображения князей Орбелянов и Прошянов на стенах датируемых XIII-XIV веками архитектурных строений провинции Вайоц дзор, где они представлены в облачении, детали которого характерны для одежды монгольских предводителей (княжеские пояса, шапки и другие атрибуты). Вместе с тем в княжеском облачении заметны и национальные, традиционные формы, которые наиболее детально представлены в киторской композиции монастыря Аратес, отчасти и в других памятниках. Это дает возможность составить представление об армянском княжеском облачении того времени и четко разграничить традиционные и привнесенные извне элементы.